

Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega

V

Jaak Pihlau

8. Letipea tragöödia ja 18 loodusteadlase kiri

*Barbar, kummarda end maani, Eesti kivist saab
uraani!*

Henrik Visnapuu 1948

■ 1976. aasta augustis toimus verine tragöödia Kunda lähedal Letipeal, kui vene piirivalvur tulistas surnuks ja haavas paarikümmend rahulikku puhkajat, vabariikliku gaasitöötajate kokkutuleku osavõtjat. Teated juhtunust jõudsid Soome kaudu välismaale peaaegu otsekohe, septembris koostasime veel pikema pöördumise, kasutades esmakordselt pärast 1972. aastat allkirjana jälle Eesti Rahvusrinde nimetust. Võib-olla sündmuse uudsuse kadudes või mõnel muul põhjusel see apell väliseesti ajakirjanduses täiel kujul ei ilmunud, küll aga avaldati foto, mille allkirjutanu tegi vahetult sündmuste järel Letipea neemest.⁹¹

Oma apellis kirjutasime:

“Letipea tragöödia ei ole esimene traagiline kokkupõrge meie maad valitseva võõrvõimu relvakandjate ja eestlastest põliselanike vahel. Meenutagem kasvõi 1972. a. juunis Saaremaal toimunud kuritegu, mille relvastatud piirivalvur sooritas kahe neiu ja nende ema kallal. Võib karta, et praeguse olukorra püsides ei jää see viimaseks võimude

kuriteoks. Rahulike relvastamata puhkajate tulistamine Letipeal vapustas kõiki sellest kuulda saanud kaasmaalasi nii oma erakordse julmuse kui ka ohvrite arvu tõttu. Tegemist on tõelise massimõrvaga, millele võrdset annab otsida isegi rahvusvaheliste terroristide hirmutegude hulgast. Seejuures teostas mõrva valitseva võimu mundris esindaja, kelle põhiülesandeks on kuulutatud just nende rahulike elanike “kaitsmine” välisvaenlaste eest.”

Tragöödia peasüüdlase, Nõukogude piirivalvesüsteemi kohta tõdesime:

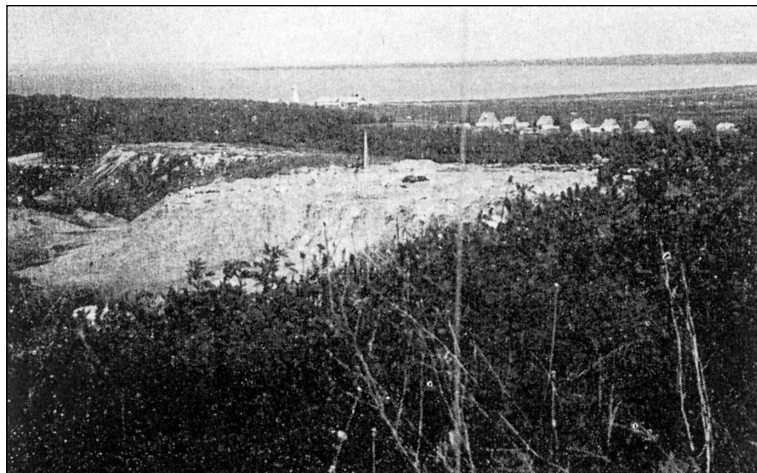
“Letipea veretöö eest kannab otseselt vastutust nõukogude sõjalis-bürokraatlik koloniaalrežiim, kelle vägivallaaparaat, sealhulgas RJK-le alluvad piirivalveväed (400 000 meest – võrdsed peaaegu SFV kõigi relvajõududega) on tegelikult suunatud mitte välisvaenlase (ükski riik ei ähvarda NSVL läänepiire, kõige vähem meie lähimad naabrid Soome ja Rootsi), vaid omaenda alamate, eriti piiriäärsete vägivaldselt allutatud väikerahvaste vastu.”

Eesti randu ja saari valvas tollal kolm piirivalvesalka ja kolm merepiirivalve divisjoni (Tallinnas Koplis, Haapsalus ja Lätis varusadamaga Saaremaal Mõntus), lisaks veel helikopterite eskadrill Rakveres. Keelatud piiritsoon maismaal haaras maavööndi Tallinna–Narva maanteest põhja pool ning Tallinna–Keila–Haapsalu maanteest lääne pool, kohati kuni 40 km merest. Läänesaari valvav 11. piirivalvesalk (sõjaväeosa nr. 2133) oma staabi ja komandantuuriga asus Kuresaares (Kingisepas), 106. salga (sõjaväeosa nr. 2198) staap Tallinnas Järvel ning 99. salga (sõjaväeosa nr. 2294) oma Rakveres. Meeste, piirivalvekordonite, läbipääsupunktide ja piiripostide arv ei olnud kogu aeg püsiv, kuid saartel oli piirivalvekordoneid vähemalt 18 (neist 7 Hiiumaal ja üks Ruhnus), 106. salgal vähemalt 25 ja Rakvere 99. salgal 10.

Viimase üks kordonitest asus Letipea neemel ja verine tragöödia toimus vahetult selle läheduses. Kes nimelt oli piirivalvemundris mõrvar ja kui palju oli hukkunuid, ei tea me tänaseni – kohapeal loendati surnuid 6, lisaks veel 18 haavatut, kes kergemalt, kes raskemini

⁹¹ Sõnumid 1977, aprill, nr. 1, lk. 9.

Letipea neem, august 1976.
Foto: J. Pihlau

pihta saanud, ja veel 2 piirivalvurit. Tolleaegsed võimumehed püüdsid juhtunut kõigi vahenditega summutada, laagriplats suleti ja inimesi ei lastud välja kuni järgmise päeva õhtuni, matused peeti suure saladuskatte all.⁹² Kohale olevat saabunud isegi piirivalvekindralid Leningradist ja Moskvast ning kinnitamata teateil olevat piirivalvekordoni ülem vallandatud ja üks seersant 3,5 aastaks vangi mõistetud. Hukkamiskohas sai küünlaid süüdata alles 15 aastat hiljem ning

siis püstitati tragöödiapaika ka tagasihoidlik mälestuskivi süütult hukkunute mälestuseks ja hoiatava tähisena tulevastele põlvedele.⁹³

Erinevalt Letipea apelist äratas meie järgmine pöördumine 1977. aastast välismaal tunduvalt suuremat tähelepanu. See oli “18 eesti loodusteadlase kiri kolleegidele Soomes, Rootsis, Taanis ja Saksa Liiduvabariigis”.

Apelli autoriteks on peetud Eesti geograafe ja ökolooge, kes olid mures Põhja-Ees-

Letipea ohvrite mälestuskivi.
Foto: J. Pihlau

⁹² 20 aastat metsikust massimõrvast Letipea rannas. – EPL (Tallinn) 9. aug. 1996.

⁹³ Helmut Elstrok. Letipea 8. august 1976. – Vaatleja 19.04.91; Padaorust Viru mereni, Viru-Nigula kihelkonna kirjanduslik-kodulooline antoloogia, 1994, lk. 143–145; Kunda, Mahu, Viru-Nigula. – Maalehe Raamat, 1999, lk. 38; Maaleht 2. aug. 2001.

ti looduse reostamise pärast, kuid tegelikult koostas selle pöördumise hoopis käesolevate ridade autor koos mõne oma kaaslasega, kasutamata üldse erialaspetsialistide kaasabi.

Tõuke apelli koostamiseks andsid isiklikud motiivid, sest olles pärit Ida-Virumaalt Kohtla-Järve lähedalt, ei saanud ma jääda ükskõikseks, nähes, kuidas minu noorusmaa oli muutunud ökoloogilise katastroofi epitsentriks. Kaunis Aa rannaasulas, kus minu isa ja ema töötasid kooliõpetajatena ja kus möödusid minu esimesed kuus eluaastat, oli meie pere esmakordselt kokku puutunud ka Nõukogude okupatsioonirežiimi ebainimliku olemusega. Meiegi pere sattus 1941. a. küüditamisnimikirja ja, nagu nüüd on selgunud, koostas küüditamismääruse kohaliku piirivalveüksuse umbkeelne ohvitser.⁹⁴ Isa süüdistati⁹⁵ spionaažis Soome kasuks, kuulumises Isamaaliitu ja Kaitseliitu, ema aga kuulumises Naiskodukaitse ridadesse.⁹⁶ Meil oli siiski õnne, meie peret juunis 1941 kätte ei saadud, olgugi et isa otsisid NKVD-mehed taga isegi Tartu Ülikooli ühiselamust⁹⁷ (ta oli sügisel 1940 astunud Tartu Ülikooli ajalooteaduskonda).

Vene küüditajate käest isa küll pääses, kuid mitte Saksa SD küüdist. Septembris 1941 isa arreteeriti ja seekord süüdistati teda kuulumises marksismimeelse ülikooli ateismiringi, ehkki teadlik ateist pole ta kunagi olnud (allakirjutanugi ristiti Lüganuse kirikus). Süüdistus oli sedavõrd naeruväärne, et karistus piirdus ainult aastase viibimisega Tartu koonduslaagris, kuid kahtlemata oleks võinud minna ka halvemini, kui vaid pealekaebajaid oleks rohkem leidunud.⁹⁸

Teiseks mõjusaks apelli koostamise motiiviks oli asjaolu, et looduskeskkonna saastamise küsimused olid Läänes teravalt päevakorda tõusnud, Nõukogude Liidus aga püüti neist vaikida. Üksikuid artikleid Nõukogude teaduskirjanduses siiski avaldati, eriti Eestis, kus Põhja-Eesti (Maardu ja Ida-Virumaa) looduse saastamine muutus niivõrd pahaendeliseks, et selle vastu julgesid protesteerida isegi teadlased, kelle ülesandeks oli leida ja juurutada uusi maapõuemaardlaid Põhja-Eestis.⁹⁹ Nendega liitusid ka mõned koduloo uurijad¹⁰⁰ ja isegi kirjanikud.

Sõja lõppedes rajati Kohtla-Järve ümbrusse maailma suurimad põlevkivikaevandused ja sinna toodi kümneid tuhandeid võõrtöölisi Venemaalt. Kogu Virumaa looduspilt muutus äratundmatuseni: halli ja väljasurnud maastiku kohal kõrgusid hiiglaslikud tuha- ja aheraainekuhelikud, laialdastel aladel oli viljakas pinnas ja taimkate hävinud, õhk saastatud tolmu, suitsu, väävl- ja lämmastikühenditega, fenoolidega ja teiste mürgiste kemikaalidega, endine Purtse forelli- ja vähijõgi muutunud keemiakombinaadi roiskvee väljajuhtimise kanaliks, mille kohta Kersti Merilaas kirjutas järgmised värsiread:¹⁰¹

*See on viimane laul sellest jõest,
Uusi laule tast enam ei looda
Ja ka endised unuvad varsti
[- - -]
Siin ma seisain, inimlaps, kes
Läinud loodusega raksu,
Haige meel...
Kardan haldja kättemaksu.*

⁹⁴ 6. piirivalvesalga ülem kapten Pantšenko. Meie nimi oli moondunud kujuks "Põhlau", venekeelse määruse on kinnitanud kirikuuluses Virumaa maakonnatroika esimees ja Viru NKGB ülem Johannes Kivi.

⁹⁵ ERAF, f. 2MO, s. 251. Voldemar Pihlau küüditamistoimik. Ta oli Kaitseliidu AA mererühma pealik, spionaažisüüdistus lähtus sellest, et ta oli juhtinud paari kaitseliitlaste ekskursionit Soome.

⁹⁶ ERAF, f. 2MO, s. 2152. Elli Pihlau küüditamistoimik, küüditamisele kuulusid ka poeg ja tütar.

⁹⁷ Victor Terras: armastan kõiki keeli, kirjandusi, luuleid. – Maaleht 1998. Uno Schultzi intervjuu rahvusvaheliselt tuntud kirjandusteadlase prof. Victor Terrasega, kellega isa tollal jagas sama ühiselamutuba. Vt. ka V. Pihlau meenutusi TRÜ esimesest ühiselamust 1940/41. õppeaastal. Lugusid Vanast Tiigist (koost. H. Palamets, 2005), lk. 14.

⁹⁸ ERA, f. 31, n. 5, s. 1880. Ainsaks pealekaebajaks oli varsti peale seda NKVD agendina hukatud kaasiliõpilane Millie Kukk (ERA, f. R-64, n. 4, s. 1072).

⁹⁹ Eesti NSV maapõue kaitses. Teaduste Akadeemia väljaanne. Toimetanud H. Viiding. Tallinn, 1976.

¹⁰⁰ H. Joonuks. Viru rannikul, Tallinn, 1969.

¹⁰¹ K. Merilaas. Rüvetatud jõgi (kogumik: Kevadised koplid. Tallinn, 1966).

Nii sündis mul mõte saata protestikiri välismaale, et informeerida sealseid looduskaitsejaid ja ökolooge Põhja-Eestit tabanud ökoloogilisest kriisist. Allkiri “18 eesti loodusteadlast” oli mõeldud KGB ninapidivedamiseks ja tugevama propagandistliku efekti saavutamiseks, ja see õnnestus täielikult.

Kirja alguses hoiatasime, et kuigi “tänu oma põlevkivivarudele on Eesti ainus Läänemere-äärne maa ja üks väheseid Euroopas, kes suudab oma energiavajadusi ise täielikult rahuldada” ja “võiks kõiki naabermaid varustada odava põlevkiviõli ja -gaasiga (samuti rikastatud uraaniga)”, on tegelik situatsioon arenenud täielikult teistsuguses suunas: “Suurem osa Eesti põlevkivist põletatakse lihtsalt ära kahe hiiglasliku soojuselektrijaama kateldes. Põlevkivi kui kõrgeväärtusliku tooraine (mida läheb vaja kõige erinevamate keemiasaaduste valmistamiseks) säärast raiskamist õigustatakse ametlikult “kõrgemate riiklike huvidega”.”

Eesti suuruselt teise maavara, fosforiidi, kohta kirjutasime:

“Edasine suur mureallikas on Moskva direktiiv rajada Toolsesse, Soome lahe kaldale hiiglaslik fosforiidikaevandus (orienteeruva tootmisvõimsusega 5 miljonit tonni aastas). Kaevandatud fosforiit kavatakse rikastada lähedale ehitatavas uues rikastusvabrikus ning vedada siis NLiitu või eksportida välismaale (fosforiidi hind maailmaturul on viimasel ajal järsult tõusnud). Kompetentsed Eesti teadlased, teaduslikud organisatsioonid ja isegi mõned kohalikud haldusorganid on esitanud tõsiseid vastuväiteid nendele Moskva keskasutuste planeerijate kavadele. Ka Eesti avalikkuse laiemad ringkonnad on hakanud tundma ärevust seoses perspektiiviga, et ekstensiivsete kaevandusmeetoditega, mis on Maardu ja Kohtla-Järve kogemustest liigagi hästi teada, mürgitatakse uued suured looduslikud piirkonnad, pinnas ja vesi. Toolse karjääri ehitamine tähendaks veel seda, et kaks juba olemasolevat industriaalset “kõrбетsooni” (Maardu ja Kohtla-Järve põlev-

kivibassein) sulaksid ühte samasuguse alaga Põhja-Eesti keskosas.

Sõna “Toolse” on saanud praegu eestlaste jaoks ärevusttekitava ja pahaendelise kõla. See tähendab meile niihästi edasist ulatusliku looduse hävitamist kui ka tuhandete vene immigrantide sissetoomist, mis ohustaks veelgi enam Põhja-Eesti delikaatset rahvuslikku bilanssi (räägitakse, et ENSV Ministrite Nõukogu otsustas hiljuti tuua Kohtla-Järve rajooni u. 20 000 venelast, kes moodustaksid kavandatud suurprojektide realiseerimiseks vajaliku tööjõu). Eestlased on nende projektide suhtes seni rakendanud venitamise taktikat, püüdes Moskva direktiivide elluviimist edasi lükata. Kuid ilmselt ei saa selline vastupanu eriti kaua kesta. Väljavaade on seega õige sünge.”

Kindlasti võib väita, et tegelik “fosforiidsõda” ei alanud mitte *perestroika*-ajastul, vaid palju varem, juba 1970-ndatel aastatel, kuigi Eesti ajalehed sellest ei kirjutanud. ENSV parteiorganiteni meie signaal arvatavasti siiski jõudis, sest kolmas soojuselektrijaam Ida-Virumaale ja Toolse fosforiidikaevandus jäidki rajamata.

Kirjas oli kavatsus käsitleda veel kolmandat ökoloogilist ohtu Põhja-Eestile, nimelt uraanitootmist ja -rikastamist Sillamäel, kus tooraineks kasutati hiiglaslikke diktüoneemakilda varusid Eesti maapõues. Kahjuks jättis kirja inglise keelde tõlkinud Kelam kõik viited uraanile üldse välja, arvatavasti kartes, et tegemist on pelgalt kuulujuttudega. Päril viimasel hetkel õnnestus mul teksti küll väike parandus sisse viia, kuid Eesti uraaniprobleem jäi seekord käsitlemata. Olin Sillamäe uraanikombinaadi kohta kuulnud mitmest usaldusväärsest allikast; kõik saadud andmed osutusid pärast paikapidavaiks.¹⁰²

Hiljem on selgunud, et Eesti uraanimaardlatest teati ka välismaal, näiteks luuletaja Hendrik Visnapuu kirjutas sellest juba 1948. a. Geislingenis avaldatud luuleraamatus “Mare Balticum” (sealt on pärit ka tsitaat

¹⁰² Esmakordselt rääkis mulle uraanitootmisest Sillamäel seal vangina viibinud Haapsalu ajakirjanik Ülo Sain, veidi hiljem ka TPI lõpetanud keemik Mart Saar.

käesoleva peatüki alguses) ja Rootsi emigreerunud keemiatehnoloog Kaljo Käärik on sellele pühendanud mitu pikemat kirjutist.¹⁰³

Tänapäeval teame täiesti kindlasti, et esimesed kilogrammid rikastatud uraani Nõukogude aatomipommi jaoks saadi nimelt Narva "Krasilka"-tehase katsetsehhis, kusjuures õige varsti hakati Sillamäe kombinaadis nr. 7 toorainena kasutama mitte kohalikku diktüoneemakiltat, vaid mujalt sissetoodud uraanimaaki.¹⁰⁴

Peab siiski lisama, et mõned Sillamäe sadalused on tänaseni jäänud välja selgitamata. Kindlasti ei alustanud venelased 1945. aastal päris tühjalt kohalt, keemik M. Saar rääkis mulle, et juba 1943. a. rajati Tüksamäele väike katsetsehh uraani eraldamiseks. Päris selge pole ka saksa ohvitserimundrit kandnud ja Dresdeni Tehnikaülikoolis õppinud hilisema akadeemiku Agu Aarna roll Sillamäe uraanikombinaadi rajamisel. Kindlasti mitte juhuslikult ei kandnud ta ENSV julgeolekuorganites agendinime "Uraan".¹⁰⁵ Kummalised assotsiatsioonid tekivad ka seoses Nõukogude uraanitootmise isaks peetud prof. Mihhail Althauseni nimega, sest üheks esimeseks diktüoneemakiltat uurijaks Eestis 1930-ndate aastate lõpus oli 1939. a. Tallinna Tehnikaülikooli lõpetanud keemik-tehnoloog Georg Althausen.¹⁰⁶

Eesti loodusteadlaste kirja sisu on hiljem kokku võtnud üks inglise sovetoloog oma kommentaaris, mis ilmus ajakirjas "East-West Digest":¹⁰⁷

"Mainitud kiri käsitleb keskkonna kahutavat hävitamist, mida Eesti põlevkivi halastamatu ekspluateerimine ja Nõukogude koloniaalvõimud on tekitanud maa selles piirkonnas, kus asuvad Eesti suured põlevkivivarud. On tõepoolest raske leida puhtakujulise imperialistliku röövimise eredamat näidet. Nõukogude küünilisele taktikale on väga omane süüdistada lääneriike aplas kapitalistlikus imperialismis, samal ajal kui tegelikult on seesuguse kisendava ekspluateerimise ainsaks järjekindlaks teostajaks Nõukogude režiim ise oma kolooniate suhtes. Põlevkivivarusid ammendatakse ärevusttekitavas tempos, et toota suurel hulgal odavat elektrienergiat, millest 2/3 suunatakse Eestist välja teistesse Nõukogude vabariikidesse.

Eesti loodusteadlased juhivad tähelepanu ka fosforiidi kaevandamisele ühes teises Eesti osas. Lisaks sellele, et fosforiidi kaevandamine on oluline saastamisallikas, on ta ka ebamajanduslik ja kasutu, kuna toodang – fosforiidijahu – on põllumajanduslikuks kasutamiseks ebatõhus ning kolhoosid ja sovhoosid heidavad selle lihtsalt minema. Bürokratliku mõttetuse pilt, mida kirjas maalitakse, on täiesti ainulaadne."

Loodusteadlaste pöördumine avaldati Läänes nii eesti-¹⁰⁸ kui ka muukeelsena¹⁰⁹ ja seda kommenteeriti paljudes Välis-Eesti publikatsioonides, näiteks Jüri Lina,¹¹⁰ Andres Küngi,¹¹¹ Rein ja Mare Taagepera poolt.¹¹²

¹⁰³ Näiteks: Eesti Teataja 31. jaan. 1953 ("Uraani leidumisest Eestis"); veel varem oli tundmatu autor uraani leidumisest Eesti põlevkivimaagis kirjutanud ajalehes Võitleja.

¹⁰⁴ E. Maremäe. Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973). IV Välis-Eesti kongress 29.–30. juunil 1999 Tallinnas, lk. 84.

¹⁰⁵ T. Ritson. Agu Aarna ja KGB. – Kultuurimaa 5. märts 1997; I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Tallinn, 1996, lk. 148.

¹⁰⁶ 1941. a. Georg Althausen arreteeriti ja ta suri (või kadus?) 1943. a. Põhja-Uraali vangilaagris (ERAF, f. 129, s. 23010). Ka tema isa Andrei Althausen represseeriti 1941. a. (ERAF, f. 130, s. 3380E).

¹⁰⁷ East-West Digest, September 1977.

¹⁰⁸ Rahvuslik Kontakt 1977, nr. 3, lk. 5–10; Teataja nr. 15 (1977); Lisandused nr. 1 (1978).

¹⁰⁹ Turun Sanomat 1977; East-West Digest, September 1977; Newsletters, nr. 495, 1977 (Environment Problems in Estonia).

¹¹⁰ J. Lina. Öised päevad. 1983, lk. 263.

¹¹¹ A. Küng. A Dream of Freedom. 1981, lk. 125–128

¹¹² R. Misiunas, R. Taagepera. Baltic States (eesti keeles 1999); M. Taagepera. JBS, 1981, nr. 3, lk. 260–273.